

HIV

Strafrechtelijke bescherming gewenst?

Willem Jebbink¹
advocaat te Amsterdam

Op 18 januari 2005 heeft de Hoge Raad in een opvallende koerswijziging geoordeeld dat het aangaan van seksuele contacten met een ander, wetende dat men hiv-geïnficeerde is, niet de aanmerkelijke kans oplevert dat die ander geïnficeerd raakt. Deze uitspraak sluit succesvolle strafrechtelijke vervolgingen van hiv-dragers wegens het aangaan van seksuele contacten uit. De vraag die zich opdringt is of het strafrecht in deze gevallen bescherming moet bieden.

Sinds 2000 worden enkele personen, die onbeschermd seks met anderen hebben gehad, terwijl zij wisten dat ze hiv-geïnficeerd waren, strafrechtelijk vervolgd. In geen van die gevallen raakten de aangevers daadwerkelijk geïnficeerd. Kwalificaties van dit soort gedragingen als poging tot doodslag werden door de Hoge Raad vernietigd in de zogenoemde hiv-arresten van 2003, omdat volgens de cassatierechter dergelijk gedrag niet de aanmerkelijke kans in het leven roept dat de sekspartner aids zou krijgen en daardoor zou komen te overlijden.² Geen opzet tot de dood dus, maar daarmee was de kous niet af: de zaken moesten opnieuw worden beoordeeld op de vraag of van poging tot zware mishandeling kon worden gesproken. De Hoge Raad gaf daartoe een heldere vingerwijzing, door alvast op te merken dat onveilig vrijen door een hiv-geïnficeerde de aanmerkelijke kans op transmissie meebrengt: 'Wel zou uit de gebezigde bewijsmiddelen kunnen worden afgeleid dat de verdachte door de bewezenverklarde gedragingen een aanmerkelijke kans in het leven heeft geroepen dat eerderbedoelde personen met het hiv-virus zouden worden besmet en aldus zwaar lichamenlijk letsel zouden krijgen [...]'.³

Daarmee leek de verdere afdoening op het punt van de aanmerkelijke kans dus betrekkelijk eenvoudig. Verrassend is daarom dat nog geen twee jaar later de Hoge Raad tot een geheel ander oordeel komt over de aanmerkelijke kans op besmetting met het hiv-virus. Voor een goed begrip citeer ik de overwegingen volledig: 'Weliswaar kan uit de in-

houd van de gebezigde bewijsmiddelen worden afgeleid dat de verdachte door de bewezenverklarde gedragingen het gevaar in het leven heeft geroepen dat het slachtoffer met het hiv-virus besmet zou raken, maar dat sprake was van een aanmerkelijke kans op zodanige besmetting kan uit die bewijsmiddelen noch uit de nadere bewijsoverweging van het Hof volgen. [...] Dat het aangaan van onbeschermd seksuele contacten door iemand die met het hiv-virus is besmet gevaarzettend is, brengt op zichzelf nog niet mee dat door de desbetreffende seksuele gedragingen een zodanige kans op besmetting met het hiv-virus – en dus op het oplopen van zwaar lichamenlijk letsel – in het leven wordt geroepen dat deze bij beantwoording van de vraag of van voorwaardelijk opzet sprake is, naar algemene ervaringsregels als aanmerkelijk kan worden beschouwd. Onder bijzondere, risicoverhogende, omstandigheden kan dat anders zijn [...]'.⁴

Tot slot merkt de Hoge Raad ook nog op: 'De vraag of en zo ja in hoeverre het aangevoelen is strafrechtelijke bescherming te verlenen – zoals door het creëren van een abstract gevaarzettingsdelict – in verband met

het gevaar dat voortvloeit uit het aangaan van onbeschermd seksuele contacten door een persoon die besmet is met het hiv-virus, staat ter beoordeling van de wetgever. De beantwoording ervan vergt een afweging van alle relevante factoren, waaronder algemene volksgezondheidsbelangen'.⁵

'NAAR ALGEMENE ERVARINGSREGELS'

Het oordeel is gegrond op 'algemene ervaringsregels'. Hoewel het arrest niet aangeeft waarom het oordeel uit 2003 zo rigouros is gewijzigd, kan zonder aarzeling worden aangenomen dat de 'aanmerkelijke besmettingskans' op grond van statistiek is benaderd. De transmissiekans van het hiv-virus werd door de feitenrechter vastgesteld op 1 op 250-300 'per seksuele handeling'. In de specifieke seksuele handeling die in deze zaak werd beoordeeld (deze laat zich beschrijven als anale penetratie van een hiv-geïnficeerde) bleek de kans 1 op 500.

Iedereen kan wel aanvoelen dat dit soort kansen niet 'aanmerkelijk' zijn. Toch slaagde professor De Jong er op geloofwaardige wijze in te betogen dat daarvan *juridisch* wel degelijk sprake is.⁶ Daartoe wees hij op het te

'Verrassend is daarom dat nog geen twee jaar later de Hoge Raad tot een geheel ander oordeel komt over de aanmerkelijke kans op besmetting met het hiv-virus'

beschermen rechtsbelang: hoe groter dat is, hoe kleiner een statistische kans op krenking daarvan hoeft te zijn om toch nog 'aanmerkelijk' te worden genoemd. Een voorbeeld van deze redeneertrant: als door een bepaalde oorzaak iemand het leven zou laten met een kans van 1 op 500, is er een aanmerkelijke kans op doodslag, maar als door een bepaalde oorzaak met een kans van 1 op 500 iemands autobanden kapot zouden raken,

dient niet van een aanmerkelijke kans op zaaksbeschadiging te worden gesproken. In deze *juridisch-normatieve* benadering van de aanmerkelijke kans is de statistiek wel van belang, maar dus niet doorslaggevend. Vanuit deze optiek oordeelt AG Vellinga – die vergelijkbaar aan de opvatting van De Jong de 'juridische context' van de kansberekening in zijn conclusie betreft – dat een kans van 1 op 500 aanmerkelijk is bij onveilig vrij-

en door een hiv-drager, terwijl hij daaraan voorafgaand opmerkt: 'Wanneer mij in zijn algemeenheid de vraag zou worden gesteld of een kans van 1 op 500 een aanmerkelijke kans zou zijn, zou ik antwoorden van niet.'⁷

Maar niet alle rechtsgeleerden delen deze mening. De Hullu bijvoorbeeld. Minder dan 10 procent kans bestempelen als 'aanmerkelijk' zou, wat hem betreft, vragen oproepen.⁸ De Hoge Raad zelf had de juridisch-norma-

1 Mr. W.H. Jebbink is advocaat bij Böhler Franken Koppe Wijngaarden in Amsterdam. Hij behandelt enkele hiv-zaken.
2 HR 25 maart 2003, NJ 2003, 552 en HR 24 juni 2003, NJ 2003, 555.
3 Vgl. HR 24 juni 2003, NJ 2003, 555, r.o. 3.6.3.
4 HR 18 januari 2005, LJN: AR1860, 02659/03, NJ 2005, 154, m.nt. prof. mr. D.H. de Jong.

5 Vgl. r.o. 3.7.
6 Vgl. D.H. de Jong, De aanmerkelijke kans, in: *Glijdende schalen* (De Hullu-bundel), Deventer 2003, p. 222. Zie ook: D.H. de Jong en M. Kessler, De HIV-test voor het voorwaardelijk opzet en andere leerstukken, *NJB* 2002, p. 2230 e.v.; D.H. de Jong, Het strafrechtelijk opzetbegrip: normatief of niet?, *Rechtsgeleerd Magazijn*, Themis 2004, p. 76 e.v.

7 Vgl. conclusie voor HR 18 januari 2005, LJN: AR1860, 02659/03.
8 Vgl. J. De Hullu, *Materieel strafrecht, over algemene leerstukken van strafrechtelijke aansprakelijkheid naar Nederlands recht*, tweede druk, Deventer 2003, p. 237.

tieve benadering eigenlijk al verworpen, door in de hiv-arresten van 2003 op te merken dat de aanmerkelijke kans wel naar de aard van de gedraging en de omstandigheden waaronder deze is verricht mag worden vastgesteld, maar niet naar de aard van het gevolg.⁹ Het oordeel in het nieuwste hiv-arrest behoort dan ook te worden gezien als de juridische waardering van een statistische kans: 1 op 500, en ook 1 op 250 is niet aanmerkelijk. Dat is bevredigend, omdat iedere rechtsgenoot wel aanvoelt dat zulke kansen niet aanmerkelijk zijn. De geschetste rede-neertrant is in de rechtspraak trouwens niet uniek: de Rechtbank Rotterdam oordeelde in 1947 bijvoorbeeld dat de dood ten gevolge van het slaan op – wat achteraf bleek te zijn – een eierschedel, niet kon worden toegerekend aan de verdachte, omdat het gevolg, aldus de rechtbank, *redelijkerwijs niet te verwachten was*: zo'n dunne schedel kwam nog niet eenmaal op de 2000 voor. Hier werd dus het normatieve element van de causaliteitsvraag (de redelijkheid van de toerekening) geheel statistisch-kwantitatief benaderd.¹⁰

De Hoge Raad spreekt (algemeen) van 'het aangaan van onbeschermd seksuele contacten door iemand die met het hiv-virus is besmet'. Dat is opvallend, omdat de transmissiekans van hiv door vele factoren wordt bepaald, zoals de aard van het seksuele contact, de rol die de besmette partij daarbij vervult, het aantal virusdeeltjes per milliliter bloed van de hiv-geïnfecteerde en de aanwezigheid van overige soa bij de hiv-negatieve sekspartner. Doordat al die factoren door de Hoge Raad niet met zoveel woorden in zijn beschouwing worden betrokken, en ook nog eens wordt opgemerkt dat voor strafrechtelijke bescherming een specifieke strafbepaling nodig is, heeft de uitspraak in beginsel betrekking op alle gevallen van het aangaan van seksuele contacten door hiv-positieve personen. De Hoge Raad maakt alleen een voorbehoud voor *bijzondere*, risicoverhogende, omstandigheden. Dat is kennelijk een zeer zware eis, want bijvoorbeeld anale seks

'De Hoge Raad impliceert dat het huidige strafrecht voor succesvolle vervolging van hiv-geïnfecteerden wegens onbeschermd seks, tekortschiet'

valt daar volgens de beoordeelde casus niet onder – terwijl daarbij volgens de in feitelijke aanleg gehoorde deskundige snelle bloeddende wondjes kunnen ontstaan.¹¹

STRAFBARE POGING

Door voor het verlenen van strafrechtelijke bescherming naar de wetgever te verwijzen,

impliceert de Hoge Raad dat het huidige strafrecht voor succesvolle vervolging van hiv-geïnfecteerden wegens onbeschermd seks, tekortschiet. Dat is bevredigend, en kan ook worden toegelicht vanuit het leerstuk van de strafbare poging en het vereiste van de voorzienbaarheid van de norm.

Als we onbeschermd vrijen door een hiv-geïnfecteerde beoordelen op de vraag of hij heeft gepoogd de ander met hiv te besmetten, moet daarvoor als uitgangspunt worden genomen dat poging een concreet gevaarzettingsdelict is. Met andere woorden: er zal concreet gevaar moeten zijn ontstaan voor het te beschermen rechtsgoed. De Hoge Raad heeft de term 'gevaar' wel eens gedefinieerd,

in 1917, in een zaak waarin het 'in gevaar brengen van de neutraliteit' was ten laste gelegd. Hij oordeelde toen dat gevaar voor enig gebeuren pas aanwezig is, 'zo op gronden aan de ervaring ontleend, dat gebeuren in een bepaald geval of onder bepaalde omstandigheden redelijkerwijs waarschijnlijk te achten is'.¹² Het hier aanhalen van deze uitspraak lijkt, gezien het daarin beoordeelde

feit, wat vergezocht. Echter: Remmelink baseert zich onder meer op dit arrest bij zijn definitie van het begrip gevaar, zoals dat onder meer in de context van poging voorkomt: 'Wij hebben hiervoor als uitgangspunt genomen, dat de schade [aan het te beschermen rechtsgoed, WHJ] een "reële" mogelijkheid moet zijn geweest. Daarmee wordt uitgeschakeld de "abstracte" of "enkele" mogelijkheid'.¹³

Omdat 'gevaar' dus inhoudt dat een gevolg naar ervaringsregels *redelijkerwijs waarschijnlijk* moet zijn en niet slechts *mogelijk*, kan vanuit het begrip

poging als concreet gevaarzettingsdelict worden geredeneerd dat bij een transmissiekans van 1 op 250 geen begin van uitvoering van zware mishandeling mag worden aangenomen. Gezien deze conclusie doelt de Hoge Raad in het meest recente hiv-arrest in de overweging dat 'de verdachte door de bewezenverklarde gedragingen het gevaar in het leven heeft geroepen dat het slachtoffer met het hiv-virus besmet zou raken',¹⁴ op gevaar in abstracto. De Hoge Raad suggereert aan de wetgever dan ook om voor dit soort gevallen eventueel een *abstract gevaarzettingsdelict* te creëren.

VOORZIENBAARHEID VAN DE NORM

Ook gezien vanuit het vereiste van de voor-

‘Dient een specifieke strafbaarstelling van onveilig vrijen door hiv-geïnfecteerden er eigenlijk wel te komen?’

zienbaarheid van de norm is het impliciete oordeel, dat het strafrecht tekortschiet voor de vervolging van onbeschermd seks door hiv-geïnfecteerden, bevredigend. Art. 7 EVRM omvat in verband met het voorzienbaarheidsvereiste behalve het *lex certa*-gebod een verbod op extensieve interpretatie van wetbepalingen ten nadele van de verdachte. Bij de vraag of aan het *lex certa*-vereiste wordt voldaan, is ten eerste van belang de wettekst, die de burger voldoende indicaties moet geven op grond waarvan hij zijn gedrag kan afstemmen.¹⁵ Ten tweede kan ‘overvloedige nationale rechtspraak’ het voorzienbaarheidsvereiste invullen.¹⁶

Dat het bij aanvang van de hiv-zaken voor hiv-geïnfecteerden in Nederland onvoldoende duidelijk was dat zij door onveilig vrijen art. 45 j^o 287 of 302 Sr zouden kunnen overtreden, blijkt uit het feit dat het (mede-)veroorzaken van virusoverdracht voor 2000 nimmer onderwerp is geweest van strafrechtelijke vervolging. Gedurende de aids-epidemie – inmiddels zo’n 25 jaar oud, terwijl in Nederland tot ongeveer 1995 hiv onherroepelijk tot aids en de dood leidde – is ook nimmer wegens hiv-transmissie vervolgd. Ook thans kan worden vastgesteld dat het in Nederland niet voorzienbaar is dat men wegens het (mede)veroorzaken van virusoverdracht strafrechtelijk kan worden vervolgd. Die vaststelling is een belangrijk argument

voor een specifieke delictomschrijving, die is toegesneden op virusoverdracht en daarbij duidelijk de grenzen van strafrechtelijke aansprakelijkheid markeert. Die grenzen zijn cruciaal: is hoesten en proesten in de tram, wetende dat men een griepvirus bij zich draagt, ook strafbaar? Ongetwijfeld zal dit voorbeeld hilarisch klinken, maar dat is het in het licht van de strafrechtelijke vervolging van hiv-dragers allerminst. Temeer als wij bedenken dat voor met name bejaarden (die vaak met de tram reizen) griep dodelijk kan zijn.¹⁷

Dat een interpretatie van de strafwet, zoals die het Openbaar Ministerie in hiv-zaken heeft voorgestaan, onvoldoende duidelijk is, kan worden geïllustreerd met het aan iemand toedienen van bedwelmende drank (zonder veel fantasie vergelijkbaar met onbeschermd seks). Dat feit kan de gezondheid zozeer rechtstreeks benadelen, dat zwaar lichamelijk letsel optreedt.¹⁸ De wetgever heeft kennelijk geoordeeld dat dit bijzondere feit niet als (poging tot) zware mishandeling behoort te worden vervolgd: het is in art. 252 Sr, in overigens de titel misdrijven tegen de zeden, expliciet omschreven. Het toedienen op zich is reeds – als abstract gevaarzettingsdelict – strafbaar gesteld. Als zwaar lichamelijk letsel optreedt, werkt dat strafverhogend.

EEN APARTE STRAFBEPALING?

Dient een specifieke strafbaarstelling van onveilig vrijen door hiv-geïnfecteerden er eigenlijk wel te komen? De beantwoording van die vraag is afhankelijk van een aantal ingewikkelde factoren. De meest in het oog springende zijn de volgende.

Bij vrijwillige seks is er geen sprake van naïeve sekspartners. Iedereen kent de risico’s van onveilig vrijen.¹⁹ Tegen die risico’s kan men zich bovendien eenvoudig, goedkoop en adequaat beschermen. Als dus strafrechtelijke rechtsbescherming wordt verleend aan degenen die zeggen slachtoffer te zijn van onbeschermd seks, zal daarvan het dubieuze signaal uitgaan dat men onder bepaalde omstandigheden zelf niet kon voorkomen dat men hiv oploopt. In dit verband verdient opmerking dat art. 252 Sr uitsluitend strafbaar stelt het toedienen van bedwelmende drank onder geweld en aan kinderen en dronkaards.

Nu mag anderzijds van een hiv-geïnfecteerde worden verwacht dat die zich inspannt verspreiding van het virus verder te voorkomen. Maar is daar de dreiging van het strafrecht bij nodig? Dat zou wel eens averechts kunnen werken, in het licht van het uiteindelijke doel van een zo effectief mogelijke bescherming van de volksgezondheid. Om dat toe te lichten, ga ik ervan uit dat kennis bij iemand over diens serostatus doorslaggevend is voor de vraag of hij of zij strafrechtelijk kan worden vervolgd. Die kennis is begrijpelijkerwijs in het algemeen ook ondersteunend voor veilig gedrag en uiteraard een voorwaarde voor het starten van een medische behandeling. Welnu: vanuit belangenorganisaties op het gebied van aids en hiv is erop gewezen dat – ten gevolge van strafbaarstelling van onbeschermd seksueel con-

9 Vgl. HR 25 maart 2003, NJ 2003, 552, r.o. 3.6, zie daarover ook de noot van Buruma onder dit arrest.

10 Vgl. Rb. Rotterdam NJ 1947, 213.

11 Anale seks wordt door De Roos genoemd als ‘kansverhogende factor’, vgl. Th. de Roos, *Ars Aequi* 2003, p. 864.

12 Vgl. HR 18 juli 1917, NJ 1917, p. 730, W. 10118.

13 Vgl. J. Remmelink, *D. Hazewinkel Suringa’s Inleiding tot de studie van het Nederlandse strafrecht*, veertiende druk, Gouda 1995, p. 99.

14 Vgl. HR 18 januari 2005, LJN: AR1860, 02659/03, r.o. 3.5.

15 Vgl. EHRM 26 april 1979, NJ 1980, 149.

16 Vgl. EHRM 24 mei 1988, Publ. Series A vol. 133

(Muller e.a.), EHRM 25 mei 1993, Publ. Series A, vol. 260-A (Kokkinakis) en EHRM 15 november 1996, genoemd in *Cleiren & Nijboer 2003 (T&CSv)*, aant. 1 ad art. 7 EVRM.

17 *NRC Handelsblad* berichtte op 22 maart 2005 dat de griepgolf van dit jaar in februari 2005 aan ongeveer 800 mensen het leven heeft gekost.

18 Vgl. Noyon Langemeijer Remmelink, suppl. 120 (november 2002), aant. 6 ad art. 252 Sr.

19 Uit NIPO-onderzoek in 2001 bleek dat 93 procent van de bevolking (zelfs 97 procent van de hoger opgeleiden) de risico’s van vrijen zonder condoom kent.

tact – het gevaar bestaat dat mensen zich niet meer zullen willen laten testen op hiv.²⁰ Deze terughoudendheid staat op zeer gespannen voet met het actieve testbeleid dat in het hiv-(en andere soa)beleid thans wordt nagestreefd, en de veiligheid en openheid die noodzakelijk is om mensen met hiv effectief te kunnen ondersteunen in veilig gedrag. Zo bezien werkt een strafbaarstelling dus contraproductief. Volgens de Stichting Aids Fonds voorkomt elke vroeg opgespoorde en behandelde hiv-infectie 10-20 nieuwe infecties op de lange duur.²¹

Het mag dan ook niet verbazingwekkend heten dat de Raad van Ministers van Volksgezondheid van de EG al in 1987 bepaalde dat de absolute prioriteit bij de bestrijding van aids in preventie ligt, door voorlichting en educatie.²² Gezien het belang van een goede voorlichting en educatie, dient nadrukkelijk te worden voorkomen dat met strafbaarstelling van onbeschermd vrijen door hiv-geïnfecteerden het beeld ontstaat dat hiv alleen kan worden opgelopen als je het slachtoffer wordt van een strafbaar feit. Daar is uitdrukkelijk op gewezen door de Verenigde Naties in het kader van UNAIDS.²³ Vanuit deze optiek is het goed te begrijpen waarom hiv niet in de Infectieziektenwet²⁴ is opgenomen. De Minister van Volksgezondheid legde dat tijdens de parlementaire behandeling helder uit: ‘Gekozen is voor het opnemen van ernstige besmettelijke infectieziekten, die aanleiding kunnen

geven tot dwingende tussenkomst van de overheid; dat zijn ziekten die ernstige schade kunnen toebrengen aan de volksgezondheid en ten aanzien waarvan effectieve maatregelen mogelijk zijn, terwijl het gevaar niet op andere wijze effectief kan worden afgewend. Ten aanzien van seksueel overdraagbare ziekten geef ik er de voorkeur aan de ziektelast langs de weg van gedragsbeïnvloeding terug te dringen.’²⁵

Verder zal de wetgever zich moeten afvragen in hoeverre het wenselijk is dat dragers van het hiv-virus gestigmatiseerd worden als potentiële criminelen of als een gevaar voor het algemeen belang. Alle genoemde factoren zullen tot slot ook nog eens steeds tegen het licht van het *ultimum remedium*-karakter van het strafrecht moeten worden gehouden.

In plaats van een strafbepaling in de geest van art. 252 Sr zou men ook kunnen denken aan het scheppen van een rechtsplicht voor hiv-geïnfecteerden om voorafgaand aan onbeschermd seksueel verkeer de serostatus te onthullen. Het is evenwel niet aannemelijk dat een wettelijke plicht tot het communiceren van een zeer intiem gegeven als iemands ziekte zich verhoudt met privacybescherming. In verband met art. 8 EVRM heeft het EHRM geoordeeld: ‘In view of the highly intimate and sensitive nature of information concerning a person’s hiv-status, any State measures compelling communication or disclosure of such information [...] calls for the most careful scrutiny.’²⁶

Als de wetgever ondanks alle hiervoor genoemde bedenkingen toch zou willen streven naar een specifieke strafbepaling, dan zal daarbij de complexe medisch-wetenschappelijke vraag moeten worden beantwoord of in alle gevallen ‘het aangaan van seksuele contacten door een hiv-besmette persoon’ gevaarzettend is. Thans staat het alerminst vast dat bij bepaalde lage waarden van het hiv-virus in het bloed (*viral loads*) transmissie van het virus door seksueel contact nog mogelijk is. Bij elke succesvolle behandeling van hiv daalt de *viral load* uiteindelijk tot waarden die medisch niet meer aantoonbaar zijn. Blijkens onderzoek is bij bepaalde lage *viral loads* geen transmissie vastgesteld.²⁷ De simpele redenering dat de transmissiekans recht evenredig is aan de *viral load* (hoe lager de *viral load*, hoe kleiner de kans, die echter niet nul is) gaat niet op, omdat transmissie ook nog eens afhankelijk is van een bepaalde *infectious dose* van het virus, terwijl niet alle virusdeeltjes die de *viral load* bepalen, infectueus zijn.

Kortom, als de wetgever tot actie wil overgaan, zal over een aantal ingewikkelde vraagstukken, onder meer op gebied van de belangen van de volksgezondheid en moreel-ethisch medisch-wetenschappelijk gebied, een grondig debat moeten worden gevoerd.

20 Vgl. onder meer het advies van de Bestuurscommissie Aidsbeleid en Strafrecht van Stichting Aids Fonds, *Penitentie of preventie? Over de toepassing van het strafrecht voor het Aidsbeleid en positie van mensen met HIV*, 2004.

21 Vermeld in een brief van de Stichting Aids Fonds aan het Ministerie van Justitie d.d. 16 juni 2003.

22 Vgl. *EG-Bulletin* 1988, nr. 5, p. 39.

23 Vgl. *Criminal Law, Public Health and HIV Transmission, A Policy Options Paper*, UNAIDS, juni 2002, p. 7.

24 Voluit: Wet Regels ter afwijding van de gevaren van infectieziekten.

25 EK 1997-1998, 25 336, nr. 292a, p. 1.

26 Vgl. EHRM NJ 1999, 516 m.nt. Kn (Z tegen Finland).

27 Vgl. Onder meer Th. C. Quinn e.a., *Viral load and heterosexual transmission of human immunodeficiency virus type 1*, *New England Journal of Medicine*, 2000, p. 921 e.v.